

WAHID GDOURA, *Le D but de l'Imprimerie Arabe   Istanbul et en Syrie: Evolution de l'Environnement Culturel (1706-1787)*, Publication de l'Institut Sup rieur de Documentation no 8, Tunis 1985, 312+7 s. (Arapça  zet).

Matbaanın icadını tarihin en büyük olayı olarak kabul eden Victor Hugo bunun "baştan baŐa yenilenen insanlığın ifade tarzı" olduğunu söyler ve insan d Őuncesinin bu araç sayesinde  l ms zleŐtiđini vurgular.¹ Cevdet Paşa'ya göre de basım tekniği, uygarlığın anasıdır ( mm-i medeniyet) ve insanlığın en büyük buluşudur.² Gerçekten, Mayanslı Gutenberg'in baskı makinasını icat etmesiyle insanlık daha doğrusu Avrupa 15.yüzyılın en büyük ve g cl  iletiŐim aracına kavuşmuş bulunuyordu. 15. yüzyılın ortalarından 1500 yılına gelinceye kadar yani aŐađı yukarı yarım yüzyıllık bir dönemde Avrupa'da 1700 matbaa açılmış ve 15-20.000.000 arasında kitap basılmıştır. 16. yüzyılda kitap basımı baŐ döndürücü bir artıŐ gösterdi. Lucien Febvre ve J.H. Martin'in hesaplarına g re³ 16. yüzyıl boyunca Avrupa'da 140-200.000.000 kitap basılmıştır.

Baskı makinasının Luther'in baŐlattıđı Protestanlık hareketi sırasında ne kadar önemli ve g cl  bir iletiŐim aracı olduğu açıkça anlaŐıldı. 1517-1520 yılları arasında Luther'in 30 eserinin 300.000 baskısı yapılmıŐ ve satılmıştı. Luther matbaayı  ncil'in etkisini her tarafa yaymaya yarayan en büyük ve en önemli il hi bir lütuf olarak kabul ediyordu.⁴ Matbaanın icadı ve yayılması baŐlangıçta Osmanlı devletinde hiçbir yan ı ve ilgi uyandırmadı. Ancak Sel nik,  stanbul ve  zmir gibi imparatorluğun belli baŐlı Őehirlerinde gayrimüslimlerin matbaa açıp çalıŐtırdıklarını ve kendi dillerinde kitap bastıklarını biliyoruz. Fatih'in basmacılıkla ilgilendiği yolunda bir söylenti varsa da bu belgelendirilinceye kadar zayıf bir ihtimal olarak kalacaktır.⁵

1555-1562 yılları arasında  stanbul'da  mparator Ferdinand'ın elçisi olarak bulunan ve imparatorluğun en keskin Batılı g zlemcilerinden⁶ biri olan Busbeck, Türklerin diğer uluslarda gördükleri faydalı icatları almakta asla tereddüt etmediklerini, buna karşılık matbaa ve saat kulelerine karŐı böyle bir ilgi duymadıklarını belirtmektedir.⁷ Busbeck'in yapığu açıklamaya göre, Türklerin Kutsal Kitabı yani Kur'an "basılacak" olursa "yazılmış" olmak-tan, daha doğrusu "kitap" olmaktan çıkar ve o zamanın ulemasının anlayıŐına göre kutsallığını yitirirdi. Busbeck'ten bir süre önce iki kez Doğu'ya gelen ve imparatorluğun baŐta  stanbul olmak üzere birçok yerlerini gezmiŐ bulunan Fransız Dođubilimcisi Guillaume Postel

¹ Victor Hugo, *Notre Dame de Paris*, cilt 5, sayı 2.

² *Tarih-i Cevdet*, cilt 1,  stanbul 1309, s. 68.

³ L. Febvre et J.H.Martin, *L'Apparition du livre*, Paris 1958, karş., F. Braudel, *Civilisation Mat rielle et Capitalisme XV-XVII*, Paris 1967, s. 304.

⁴ Elizabeth L. Eisenstein, "L'av nement de l'imprimerie et la R forme", *Annales (Economies Soci t s Civilisations)*, cilt 26, sayı 6, 1971, s. 1354-1382.

⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de  ađdaŐlaŐma*, Ankara 1973, s. 55.

⁶ B. Lewis, *Modern Türkiye'nin DođuŐu* ( ev. M.Kıratlı), Ankara 1970, s. 28.

⁷ Busbeck, *Türk Mektupları*, ( ev. H.C. Yalçın),  stanbul 1939, s. 173.

de Türkiye'de matbaanın bulunmadığına dikkati çekmektedir.⁸ Ancak Avrupa'da basılan Arapça, Farsça ve Türkçe kitapların Osmanlı İmparatorluğu'na sokulmasına izin verildiğini de biliyoruz. Nitekim III. Murad'ın 996 (1594) tarihli bir fermanında "Efrenc tacirlerinin. ... Vilayet-i Frengistan'dan ticaret için bazı meta ve Arabi ve Farişi ve Türki basma bazı müteber kitaplar ve risaleler getirüb. ..." satabilecekleri, buna engel olan görevlilerin cezalandırılacakları açıklanmaktadır.⁹ XVII. yüzyılın önde gelen tarihçilerinden Peçuylu İbrahim Efendi, matbaanın icadından, basım tekniğinden söz etmekle kalmamış, bu önemli buluşun yararlarını da açıklamış, hattâ Avrupa'da kitap basım ve dağıtımının nasıl düzenlendiğine ilişkin de bilgi vermiştir.¹⁰ Tayyazade Ahmet Ata'nın, 17. Mehmet (1648-1687)'in saltanatı sırasında "bazı kütüb"ün basıldığı yolundaki iddiası da henüz kanıtlanmış değildir.¹¹ Fakat herhalde İbrahim Müteferrika'dan önce matbaa konusu tartışılmış,¹² dönemin "zihniyetinin" bunu kabul edebilecek bir düzeyde olmadığı anlaşılmış, bir takım sosyal ve ruhsal etkenler de¹³ matbaanın ülkemize girmesini ne yazık ki oldukça geciktirmiştir.

Basım tekniğinin ülkemize girmesi ve Türkçe kitap basan ilk Türk matbaasının çalışmaları hakkında bazı yayınlar dışında¹⁴ ilk derli toplu inceleme Selim Nüzhet Gerçek tarafından yapılmıştı.¹⁵ Konunun şimdi bir doktora tezi çerçevesinde biraz daha kapsamlı olarak Wahid Gdoura tarafından yeniden ele alındığını görüyoruz. Hemen şunu belirtelim ki

⁸ G. Postel, *De la République des Turcs*, Poitiers 1560, s. 35. 1551 yılında Türkiye'ye gelmiş olan Fransız gezgini Nicolas de Nicolay (*Les Navigations pègrinations et voyages, faicts en la Turquie*, Antwerp 1576, s. 246). Portekiz ve İspanya'dan İstanbul'a gelmiş Yahudilerin Rumca, İtalyanca, İspanyolca hattâ İbranice kitap bastıklarını, buna karşılık kendilerinin Türkçe ve Arapça kitap basmalarının yasaklandığını yazar. Nicolay'dan birkaç yıl sonra İstanbul'a gelen Alman gezgini Hans Dernschwam (*İstanbul ve Anadolu'ya Seyahât Günlüğü* Çev. Prof. Yaşar Önen, Ankara 1988, s. 156) Yahudilerin çalıştırdıkları matbaanın ilkeliğinden söz eder.

⁹ Bu fermanın bir sureti şurada bulunmaktadır: *Euclidis elementarum geometricum libri XIII ex traductione Nasrid-Dini Tusini nunc primum arabice impressi*, Roma 1594, Karş., Selim Nüzhet (Gerçek), *Türk Matbaacılığı*, İstanbul 1928, levhalar 14.

¹⁰ *Peçevi Tarihi*, İstanbul 1281, cilt 1, s. 106. Konuyu XIX. yüzyılda Cevdet Paşa'nın oldukça ayrıntılı bir biçimde işlediğini de belirtmek gerekir.

¹¹ *Tarih-i Ata*, cilt 1, s. 157. Mustafa Nuri Paşa (*Netayicü'l Vukuat*, İstanbul 1294, s. 130.)'nin IV. Mehmet zamanında İstanbul'da basıldığını söylediği kitap, yukarıda sözünü ettiğimiz *Tahrir-i Euclidis* adlı eserdir. Karş., A.Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970, s. 103-104; ancak Ata'nın sözünü ettiği "kitaplar" herhalde bu eser değildir. Fakat karş., Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 498.

¹² Selim Nüzhet, *a.g.e.*, s. 38.

¹³ İsmet Binark, "Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin İçtimai-ruhî Sebepleri", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1981, s. 1299-1319.

¹⁴ Bkz., Mistakidis, "Hükümet-i Osmaniye Tarafından İlk Tesis Olunan Matbaa ve Bunun Neşriyatı", *Tarih-i Osman-i Encümeni Mecmuası*, cilt 1, sayı 5, 1326, s. 322-328; cilt 1, sayı 7, s. 451-456. Ayrıca bkz., Franz Babinger, *Stambuler Buchwesen im 18 Jahrhundert*, Leipzig 1919.

¹⁵ Matbaanın Türkiye'ye girişinin 200. yıldönümü dolayısıyla hazırlanan ve 1928 yılında yayınlanan *Türk Matbaacılığı* başlıklı kitap 1939 yılında gözden geçirilerek yeniden basılmıştır.

bu çalışma, yalnız İbrahim Müteferrika matbaasının kurulması, çalışmasına değil, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde Arapça kitap basan matbaaların tarihine de önemli bir katkıda bulunmaktadır. Kitap iki ana bölüme ayrılmaktadır: Birinci bölümde (s. 19-123) Doğu'da Arapça ya da Arap harfleriyle kitap basan matbaanın açılmasına ortam hazırlayan koşulları ele alınmaktadır. Burada Müslüman ve Hıristiyan dünyasının matbaa karşısındaki tutumları üzerinde durulmakta ve Avrupa'da basılan ilk Arapça metin ve kitaplar hakkında bilgi verilmektedir. Nitekim Arap harfleri ilk kez 1486 yılında Mayans'ta basılan bir kitap içinde yer almış, bunu bir iki girişimden sonra 1514 yılında İtalya'nın Fano kentinde tamamen Arapça yayınlanan bir kitap izlemiştir. Yazar, Avrupalıların Arapça kitap basmalarının kültürel, dinsel ve siyasal nedenlerini de açıklamaktadır. Batıların bu alanda gösterdiği çabaların Doğular için bir örnek olduğuna dikkati çeken Gdoura 17. yüzyılda Avrupa'da 24 Arapça kitap basıldığını tespit etmiş bulunmaktadır. Basılan kitapların çoğu dinsel içerikli idi.¹⁶ Hattâ bir çoğunluğu da Doğu'daki Hristiyan topluluklara gönderilmek üzere basılmıştı. Hristiyan Araplar, matbaanın yararını kavramış bulunuyorlardı. Hattâ Melkilerin 1706 yılında Halep'te ilk matbaayı açmalarına kadar Doğuda bu alanda birtakım çabalar gösterilmiş, bu çabalar misyonerler tarafından açıkça desteklenmiş, Maanoğlu Fahrettin bile Lübnan'da bir matbaa kurulması girişimini uygun bulmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azınlık matbaalarının da ele alındığı bu bölümde İstanbul'da ilk Türk matbaasının açılmasına izin veren III. Ahmed'in fermanıyla, İbrahim Müteferrika'nın kaleme aldığı *Vesiletü't-tiba'ü'nün*¹⁷ ayrıntılı bir incelemesi yapılmaktadır.

Kitabın ikinci ana bölümde (s. 123-247) Doğuda Arap ya da Arap harfleriyle kitap basan matbaaların açılmaları, çalışmaları ve bu girişimlerin sosyal, ekonomik, kültürel sonuçları incelenmektedir. 1706 yılında Melkiler Halep'te ilk matbaayı kurmuşlardır.¹⁸ Halep şehrinin o günkü konumu böyle bir basım merkezi olarak seçilmesinde etkili olmuş, 1706'da açılan matbaa ancak 1711 yılına kadar çalışabilmiştir (s. 124-153). Bundan sonra 1734'te Lübnan'da, 1751'de de Beyrut'ta birer matbaa daha açıldı. Bunların bastıkları kitaplar da tamamen dinsel bir içerik taşıyordu.

Gdoura, yukarıda belirttiğimiz gibi, Müteferrika matbaasına oldukça önemli bir yer ayırmış bulunmaktadır. Türkiye'nin Batılılaşma sürecine girdiği 18. yüzyıl başlarında yapılan ıslahat hareketleri içinde matbaanın açılması ve çalışmaları üzerinde durulması gereken bir konudur. Aynı şekilde yazar, Müteferrika matbaasının durmasından sonra ortaya çıkan 45 yıllık bir boşluğun da nereden kaynaklandığı üzerinde de durmaktadır. Burada ilk basılan kitapların¹⁹ bir dökümü yapılmakta, bunlar teker teker tanıtılmakta, içerikleri üzerinde

¹⁶ Aynı şekilde Balkan ülkelerinde açılan ilk matbaaların da Ortodoks mezhebine yönelik kitaplar bastığını biliyoruz. (F. Braudel, *La Méditerranéen*, Paris 1966, cilt 2, s. 98.)

¹⁷ Kitabın sonunda tıpkı basımı verilmiştir. Ayrıca bkz., Ahmet Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1930, s. 89-94. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1959, cilt 4/2, s. 513-539.

¹⁸ Burada basılan ilk kitap *Mezamir-i Davud* olup bir nüshası Fatih Millet Kütüphanesinin'de bulunmaktadır.

¹⁹ İsveç Kraliyet Odası tarafından Akdeniz ülkelerine gönderilen ve bu arada 1734 yılında İstanbul'u da ziyaret eden Edvard Carleson'un Müteferrika matbaasında basılan kitaplar hakkında çağdaş bir gözlemci olarak verdiği bilgiler dikkati çekmektedir. Bkz., Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Kitaplar* (Yayına Hazırlayan: Mustafa Akbulut), Ankara 1979. Türkiye'de Matbaacılığın gelişimi konusunda bilgi veren Batılı eserler için bkz., M.Eren-O.Ersoy, "Bir Kısım Batılı Eserlerde Kütüphanelerimizle İlgili Bilgiler Bibliyografyası", *Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1968, s. 227-245.

bilgi verilmektedir. Basılan kitaplar arasında tarih eserlerinin çokluğuna dikkati çeken yazar, bunların seçiminde siyasal kaygıların ve "tercihlerin" önemli bir rol oynadığını da belirtmektedir. İbrahim Müteferrika'nın tarih kitaplarının basımına ağırlık vermesi, Osmanlı hanedanının başarılarının yüceltilmesine bağlı olduğu kadar, devletin çöküşünün nedenlerini de göstermeye ve buna bir çare bulmaya yöneliktir. Yazar, diğer eserlerin seçiminde de ıslahat düşüncelerinin ön plânda tutulduğuna işaret etmektedir. Tarih kitaplarının seçiminde herhalde başka bir düşünce de egemendi. Artık iyice kurumlaşmış olan vakanüvisliğin ürettiği eserlerin belirli bir plân çerçevesinde basılması gündeme gelmişti. Nitekim ilk vakanüvis olan Naima'nın, sonra Raşit'in tarihlerinin basılması bu görüşü doğrulamaktadır.²⁰

Kitabın sonunda eklenmiş olan kataloglar şüphesiz yorucu bir çabanın ürünüdür. Burada Halep, Lübnan, Beyrut ve İstanbul'da 1706 yılından 1787 yılına kadar basılan eserlerin bir listesi ve bu listede yer alan kitapların maddî tanımları verilmektedir. Ayrıca basılan kitaplardan birtakım örneklerin de yer aldığı sayfaları bibliyografya ve dizin izlemektedir. En sonda ise 7 sayfalık Arapça özet yer almaktadır.

Kitabı böylece tanıttıktan sonra bir iki nokta üzerinde durmayı yerinde görüyoruz. Her şeyden önce eserin başlığında bir belirsizlik sezilmektedir. Çünkü *Imprimerie Arabe*'den anlaşılın Arap matbaası, daha doğrusu Arapça kitap basılan yer anlaşılmaktadır. Oysa burada sözkonusu olan Arap harfleriyle basılan kitaplardır ve İstanbul'da 1727 ve 1787 yılında açılan matbaalarda basılan eserlerin hemen hepsi Türkçedir. Bu bakımdan kitaba bunu ilk bakışta ifade edecek bir başlık konulması, sanırım yerinde olurdu.

Öte yandan Gdoura, İbrahim Müteferrika üzerinde yapılan en son araştırmalardan habersiz görünmekte ve onun kimliği hakkında Karaçon İmre'den beri yerleşmiş olan görüşleri yinelemektedir. Nitekim Prof. Niyazi Berkes, bu konuda yaptığı ayrıntılı bir incelemede²¹ İbrahim'in Türklerin eline tutsak düşmediğini, köle olarak satılmadığını, zorla Müslümanlığı kabul etmediğini gösteren kanıtları ortaya koymuştur. Berkes, İbrahim'in Habsburglar aleyhine Osmanlılara ya da onların bağlaştığı olan Tököli İmre'ye katılmış olması olasılığı üzerinde durmuş, onun ya daha o zaman ya da daha sonra Müslüman olduğunu veya mensup olduğu dinin (unitarianizm) Müslümanlığa yakınlığı dolayısıyla kolayca Müslüman sayıverdiğini de ileri sürmüştü. Prof. Berkes, bu incelemesine daha sonra eklediği bir notta,²² Ahmet Refik'in yayınladığı bir belgede Tököli İmre'nin kâtiplik hizmetinde bulunan bir İbrahim'den söz edildiğine dikkati çekerek bunun İbrahim Müteferrika olup olmadığının araştırılması gerektiği üzerinde durmuştur. Berkes, aynı zamanda bu adın Abraham olarak da okunabileceğini belirtmektedir.²³ Rahmetli Prof. Berkes'in anısını icitmek istemeyiz. Ancak bize göre burada duraklamaya hiç gerek yoktur. Osmanlı diplomatik kurallarını burada sözü edilen İbrahim'in kesinlikle Müslüman olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü, İbrahim adının yanında bulunan *zide kadrihü* formülü ancak Müslüman olanlar için kullanılmakta, bu da söz konusu kimsenin Müslüman olduğunu hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde açıklığa kavuşturmaktadır.

²⁰ Bekir Kütükoğlu, "Vekayinüvis", *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 13, s. 271-287.

²¹ Niyazi Berkes, "İlk Türk Matbaasının Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği", *Bellelen*, cilt 26, sayı 104, 1962, s. 715-737. Karş., Karacson, "İbrahim Müteferrika", *Tarih-i Osman-i Encümeni Mecmuası*, cilt 1, sayı 3, 1328, s. 178-185.

²² *Bellelen*, cilt 28, sayı 109, 1964, s. 183.

²³ Karş., Ahmet Refik, *Türk Hizmetinde Kral Tököli İmre, 1683-1706*, İstanbul 1932, s. 13, vesika 8.

Türkiye'de Arap yazısından Lâtin harflerine geçiş, elbette Gdoura'nın çalışmasının sınırları dışında kalmaktadır. Ancak yazar, Arap harfleriyle Lâtin harflerinin basım tekniğine uygunluğunu tartışırken, bunlardan birincisinin sanat yönünün, ikincisinin de pratik yanının ağır bastığını vurgulamakta ve sözü Türkiye'deki alfabe değişikliğine getirerek şöyle demektedir: "*L'action de Mustafa Kemal Atatürk qui a remplacé l'alphabet arabe par les caractères latins pour écrire turc n'a pas été due dans le reste des pays musulmans*" (s. 102 not). Ancak burada şunu belirtelim ki Atatürk'ün amacı, Türkçeyi en iyi anlatabilecek Lâtin esasına dayalı bir alfabenin kabul edilmesiydi. Bunun diğer İslâm ülkelerinde uygulanıp uygulanmaması zaten bizimle ilgili bir konu değildi. Kaldı ki Doğu'da Latin harflerine geçiş yalnız Türkiye Cumhuriyetiyle sınırlı da kalmamıştır. Nitekim daha 1921-1922'de Azerbaycan'da bu yolda bir denemeye girişilmiş, 1926 yılında Bakü'de toplanan Türkoloji Kongresi'nde²⁴ Sovyetler Birliği'nin Türk ve Tatar Cumhuriyetleri'nde Arap harfleri yerine Lâtin yazısının kabul edilmesine karar verilmişti. Bu karar 1927 yılında uygulanmaya başladı. Üstelik, Türkiye'deki harf değişikliği yurtdışında bulunan diğer Türkler arasında da önemli bir yankı yapmaktan geri kalmamıştır.²⁵

Bu küçük ayrıntılar dışında son olarak diyebiliriz ki Gdoura'nın ortaya koymuş olduğu çalışma, Türkiye'de basım tarihinin gelişimine önemli bir katkıda bulunmakta ve bu konudaki bilgilerimizi önemli ölçüde zenginleştirmektedir.

PROF. DR. ZEKİ ARIKAN

²⁴ Karş., T.Menzel, "Der I. Türkologische Kongress in Baku", *Der Islam*, cilt 26, 1926, J. Castagné, *Le congrès de Turkologie de Bakou*, Mars 1926, Paris 1926.

²⁵ J. Castagné, "La latinisation de l'alphabet turk dans les Républiques turco-tatares de L'.R.S.S., *Revue des Etudes Islamiques*, cilt 1, 1927, s. 321-353. Ayrıca bkz., Ahmet Merdenci, *Türk Yazı Devrimi ve Yurt Dışındaki Türklere Yansıması*, İstanbul 1980.

